

Отримано: 22 січня 2021 р.

Прорецензовано: 14 травня 2021 р.

Прийнято до друку: 14 травня 2021 р.

e-mail: piterkiev@gmail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2021-13-10-14

Дробот О. В. Психологічні прояви масової пандемічної свідомості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2021. № 13. С. 10–14.

УДК: 159.923.2

Дробот Ольга В'ячеславівна,*доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти,
Національний авіаційний університет*

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ МАСОВОЇ ПАНДЕМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті проаналізовано феномен масової пандемічної свідомості. У результаті аналізу отримано дані про те, що базовими проявами пандемічної свідомості в когнітивній площині є: явище інфодемії, конспірологічні теорії, магичне мислення, відродження архетипів ворога та змови, пошук нових сенсів, утеча від несприятливої реальності, породження нових симулякрів та посилення алармізму, усвідомлена тривога щодо найближчого майбутнього. В емоційній площині пандемічної свідомості виявлено такі негативні психологічні реакції на пандемію, як сенсорна й емоційна депривація, зростання почуття небезпеки й безпорадності, тривога, роздратованість, емоційна виснаженість.

Ключові слова: пандемічна свідомість, образ пандемічного світу, базові прояви.

Olha V. Drobot,*Doctor of Psychology, Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education,
National Aviation University*

PSYCHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF MASS PANDEMIC CONSCIOUSNESS

The COVID-19 pandemic contributes to numerous transformations of mass consciousness of varying content, depth and duration. Pandemic consciousness is considered by the author as the total amount of extreme and exaggerated assessments, views and attitudes which gain independence and become a mass trend, reflecting the current state of epidemic situation. The notion of pandemic consciousness of each of the subjects of public life (an individual, a group, a class, a nation, society as a whole) has several specific features and requires analysis from a scientific standpoint.

The purpose of the study. The purpose of the study is a theoretical analysis of the phenomenon of pandemic consciousness as a special state of mass consciousness of society. Research **methods** include analysis, synthesis, comparison, specification, generalization, analogy and method of data triangulation.

Results. Pandemic consciousness is a state of mass everyday consciousness that finds its expression in the indirect reflection of everyday life, its purpose being to assist society in meeting its needs related to physical and economic survival. An attempt was made to consider the procedural structure of consciousness which consists of six main elements, including: knowledge, thinking, emotions, attention, memory and will.

Theoretical analysis of the phenomenon proved that basic manifestations of pandemic consciousness are situated in the cognitive plane – the phenomenon of infodemia, conspiracy theories, magical thinking, revival of enemy archetypes and conspiracies, search for new meanings, escape from unfavorable reality, generation of new simulacra, alarmism and angst-ridden future expectations. A number of negative psychological reactions to the pandemic were detected in the emotional plane of pandemic consciousness – sensory and emotional deprivation, increased feelings of danger and helplessness, anxiety, irritability, emotional exhaustion. The use of stereotypes simplifies reality and its image during pandemics. Pandemic experiences are influenced by the dynamics of personal needs, expectations integrated by the individual. The right way to alleviate the acute states of pandemic consciousness is to change perceptions of the world, vitality, tolerance for uncertainty, and one's own life position. The main group of verbal stimuli that activate the causal links of pandemic fears are: COVID-19, virus, epidemic, pandemic, infection, contamination, risk of infection, unmasked person, disease, hospital.

Conclusions. It is concluded that the crisis that humanity is experiencing today is primarily an existential crisis. It is concluded that one of the main ways to correct the acute states of pandemic consciousness is to change perceptions of the world.

Key words: pandemic consciousness, image of pandemic world, basic manifestations.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 кинула виклик усьому людству і створила нову соціальну реальність, яка природним чином відбивається на психічному житті людей – як індивідів, так і спільнот. Вимушене дотримання карантинних заходів, засобів психологічної, соціальної, медичної гігієни спричинює виникнення різних за змістом, глибиною та тривалістю трансформацій масової свідомості.

Як слушно зазначає В. В. Артюхова, у великій кількості досліджень психіки в умовах пандемії COVID-19 описано переважно особливості дотримання превентивної поведінки, характерні стратегії копінг-поведінки та особливості емоційного реагування на вимушений карантин [4]. Трансформаційні зміни психологічного здоров'я під впливом карантинних заходів стосуються переважно соціальних

аспектів взаємодії. Своєю чергою, дослідниця виявила негативні психологічні реакції на пандемію, з-поміж яких: стрес, гнів, роздратування, тривога, депресія, симптоми посттравматичного стресового розладу й емоційного вигорання [4].

Відтак можемо констатувати, що проблема пандемічної свідомості актуальна, проте ще не набула свого теоретичного опрацювання, зокрема, не розкрито психологічний зміст її функцій, структурних компонентів, динаміки процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з науковими поглядами, свідомість – це вища, властива тільки людині, безпосередньо пов'язана з мовою функція мозку, що полягає в узагальненому, цілеспрямованому відображенні дійсності, у попередній уявній побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні й самоконтролі поведінки [1]. У психологічній науці загально визнано, що свідомість людини не тільки віддзеркалює об'єктивний світ, буття, але й творить його. Як зазначає Ф. М. Головатий, свідомість є результатом спільного способу буття людей, їхньої довготривалої трудової діяльності [6]. Свідомість – це опосередкований знаковими системами, значеннями та смислами спосіб відображення дійсності, який виражає ставлення суб'єкта до світу і можливість його самовизначення та забезпечує реалізацію регульовальної, орієнтувальної та перетворювальної функції діяльності [14]. Маючи динамічний характер, свідомість детермінується зовнішніми та внутрішніми чинниками. Феноменологію свідомості досліджують у концептуальному полі таких предметних галузей, як теорія свідомості, теорія діяльності, експериментальна психосемантика та психологія особистості.

Пандемічну свідомість розглядаємо як актуальний стан свідомості суспільства, який виявляється в опосередкованому відображенні повсякденного життя, суттю і змістом якого є задоволення інтересів та потреб соціуму, пов'язаних із фізичним та економічним виживанням під час пандемії.

За змістом та основними проявами пандемічна свідомість – це продукт буденної свідомості особистості, груп і спільнот. Як різновид буденної свідомості, масову пандемічну свідомість вирізняє просторова поширеність (широке охоплення соціуму), нестійкість у часі (активна фаза поширюється на час пандемії та швидко згортається по її завершенню, набуваючи форми спогадів), керованість (офіційні повідомлення через ЗМІ, неформальне обговорення в соціальних медіа). Зміст пандемічної свідомості відділений від теоретичної свідомості та переважно не пов'язаний із науковим знанням.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження – теоретичний аналіз феномену пандемічної свідомості як особливого стану масової свідомості соціуму. Завдання дослідження:

- 1) зробити теоретичний аналіз феномену «пандемічна свідомість»;
- 2) визначити базові прояви пандемічної свідомості.

Методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, конкретизація, узагальнення, аналогія та метод триангуляції даних. Для перевірки й підвищення надійності авторських інтерпретацій застосовано процедуру теоретичної триангуляції – використання різних поглядів на інтерпретацію однакових даних і використання різних джерел. Матеріалом дослідження стали тексти класичних і сучасних наукових джерел у галузі психології свідомості; матеріали 14 Санкт-Петербурзького саміту психологів (2020 р.); зміст публічних інтерв'ю відомих представників психологічної науки.

Виклад основного матеріалу, результати дослідження. Пандемічна свідомість – це загальна сума граничних, загострених і часом перебільшених оцінок, поглядів, настановлень, які, відображаючи актуальний стан епідемічної ситуації, набувають певної незалежності і стають масовим ментальним трендом.

Психосемантичний підхід до дослідження різних типів свідомості реалізує парадигму суб'єктного підходу до проблеми розуміння людини як такої [8; 15]. Із психосемантичного погляду, за О. М. Леонтьєвим, сама реальність визначає свідомість [11]. Проте, лише зазнаючи трансформацій, зумовлених формотворчими закономірностями самої свідомості, реальність постає в ній тим чи тим визначеним образом, змістом, смислом, значенням, водночас приховуючи від неї себе і механізми таких перетворень. Свідомість при цьому розуміють у широкому смислі, практично ототожнюючи з усією сферою психічного в людини.

У теорії психосемантики ми спираємося на два постулати О. М. Леонтьєва. Перший: побудова образу світу за наявної стимуляції – це активний процес, істинна робота свідомості. Другий стосується співвіднесення образу світу зі смисловою сферою особистості, водночас компоненти образу світу мають особистісно-смисловий відтінок. В обох випадках образ світу не безвідносний до потреб, мотивів, установок суб'єкта, оскільки свідомість не самодостатня, а обслуговує буття і життєві процеси, які реалізують ці мотиви, установки [9; 11; 12].

Суб'єктами-носіями свідомості вважають особистість, групу, клас, націю, суб'єктом-носієм масової свідомості є ціле суспільство (маси). Відповідно, свідомість окремо кожного з суб'єктів має низку особливостей і потребує аналізу з наукових позицій [6].

На шляху дослідження пандемічної свідомості варто першочергово розглянути процесуальну структуру свідомості, що складається з шести основних елементів, з-поміж яких: знання, мислення, емоції,

увага, пам'ять і воля. Воля як усвідомлене цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності, своєю чергою, постає регуляторним механізмом поведінки. Увагою вважають форму психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах. Тоді як пам'ять – психічний процес, який означає і діє в момент закріплення, збереження і відтворення в мозку людини минулого досвіду.

Одним із важливих елементів змістової структури свідомості є знання, оскільки воно відображає розуміння особою навколишньої дійсності, розуміння того, що відбувається навколо. Завдячуючи знанню як такому, людина має змогу досягнути навколишній світ, віднайти смисли існування та механізми взаємодії в соціумі. Знання зумовлює такі властивості свідомості, як спроможність через певну цілеспрямовану діяльність створювати світ навколо себе, аналізувати та рефлексувати, розуміючи наперед хід певних подій, проявляти творчу активність. Іншими словами, свідомість – це ставлення до дійсності у формі знань з урахуванням потреб людини. Сьогодні можемо спостерігати явище інфомедії – дезінформації, чуток, домислів, пліток, яке заповнює нерозуміння ситуації. Згідно з емпіричними даними, у ситуації звичайного життя 19,6 % респондентів довіряють чуткам і фейк-ньюз, тоді як у ситуації отримання загрозливої інформації кількість таких респондентів зростає до 45,4 %, а в ситуації карантину сягає 67% [2].

В умовах пандемії, коли горизонт суспільного знання про джерело небезпеки занадто вузький, а толерантність до невизначеності низька, розквітають конспірологічні теорії. Відроджується архетип ворога і змови, можуть проявлятися ксенофобські реакції як актуальні способи реагування. Конспірологічні теорії про коронавірус COVID-19 – це спосіб знайти новий смисл у ситуації, коли сенсу не вистачає [13]. Не позбавлена такої невизначеності і сама наука. Як зазначає М. Осіні з колегами, результати деяких публікацій викликають серйозну стурбованість з огляду на їх непідкрерованість правилами наукової суворості. Такі публікації постулюють оперативну інформацію про методи лікування, рекомендовані для пацієнтів із COVID-19, які в подальшому перевіряють і відкликають з обґрунтуванням методичних неточностей [19].

Важливу функцію свідомості забезпечують такі процеси і стани, як мислення, емоції, увага, воля та пам'ять. Зокрема, дослідження пандемічного стану психіки студентів із застосуванням клініко-психопатологічного методу не засвідчило порушень у їхньому психічному статусі. Не було виявлено вагомих порушень концентрації уваги, порушень когнітивних функцій (пам'ять, мислення, увага, перцепція), порушень орієнтування (у часі, у власній особистості, у просторі), психотичних порушень сприйняття (галюцинації) та змістових порушень мислення (маячні ідеї). Пам'ять на суб'єктивно значущі та суб'єктивно незначущі події збережено [16].

Мислення як процес пізнавальної діяльності індивіда характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням дійсності, яке призводить до створення суджень і висновків, пошуку причиново-наслідкових зв'язків. Дослідження Ф. Лалот та ін. засвідчило, що пандемія COVID-19 багато в чому стала викликом для мислення індивіда й усвідомленням ним свого майбутнього. Це виражається у відчутті невизначеності, слабкості відчуття контролю та самопожертви на благо громади загалом [18].

У часи суспільного неблагополуччя можуть підсилюватися численні когнітивні викривлення, при цьому структурно-логічних порушень мислення не виявляється. Типовим когнітивним викривленням сучасності є пошук винного у спільній біді: ментальна гра «хто винен» (наприклад, китайці). Такі масові умонастрої лише підсилюють ксенофобію та мотивацію егоїзму. Спостерігається зростання проявів магічного мислення: спроби знайти ворога, спалювати вежі 5G, антивакцинальні забобони. Людям потрібна визначеність, тому в кризові, турбулентні часи процвітають провісники та шарлатани.

У змісті пандемічного мислення домінують ідеї, що підсилюють рівень тривоги: «що зі мною буде?», «як що мене відряхують?», «чи зможу я працювати в майбутньому?» [16]. Згідно з нашими спостереженнями, основною групою вербальних стимулів, які активізують причиново-наслідкові зв'язки пандемічних страхів, є такі: COVID-19, вірус, епідемія, пандемія, зараження, інфекція, ризик заразитися, людина без маски, хвороба, лікарня. Спостерігаємо посилення алармізму – прагнення малювати картину негативних наслідків зволікання більш яскравими фарбами.

Психологічний механізм захисту – заперечення – за часів пандемії набуває парадоксальних рис: з одного боку, людина може відкидати доводи розуму, з іншого – заперечення стимулює поведінкову стратегію пильності, коли зростає чутливість до змін. Тому виділення значущих, які заслуговують на довіру, джерел інформації – це одна з ключових стратегій для кожної людини, – зазначає О. Г. Асмолов [5].

На особливу увагу заслуговують емоції, які є важливим психічним процесом свідомості. Емоції або стимулюють, або загальмовують усвідомлення індивідом реальних явищ дійсності, від них залежить хід та формування життєвих стратегій, вибір того чи того варіанта або шляху розвитку подій.

З часів Курта Левіна відомі реакції на фрустрацію: апатія, хаотична активність, агресія, регресія (опрощення, примітивізація) та стереотипізація. Ще однією копінг-стратегією, за допомогою якої панде-

мічна свідомість захищається від стресу невизначеності, є втеча в заперечення і уникнення несприятливої реальності, породження нових симулякрів.

У ситуації карантину виникає сенсорна і емоційна депривація. Карантин «виступає предиктором розвитку таких психічних розладів, як тривога, роздратованість, емоційна виснаженість, сплутаність свідомості» [4, с. 20]. Тому в часи тотальної невідомості надзвичайно важливо турбуватися одне про одного. «Тривалість негативних переживань у пролонгованій ситуації, що пов'язана із самоізоляцією населення, відображається в зростанні почуття небезпеки і безпорадності, звуженні свідомості і підвищенні сугестивності людини, що підсилює її довіру до чуток та недостовірної інформації», – зазначає З. О. Антонова [4, с. 36].

Значну роль у буденній свідомості відіграє образ світу, який акумулює в собі окремі аспекти культурно-історичного досвіду особистості, її індивідуальних уявлень про ті чи ті фрагменти дійсності. Підсумковим продуктом свідомості є образ, який має тришарову структуру: перший – шар чуттєвих переживань, чуттєві образи; другий – значення, знакові системи, інтеріоризовані предметні та операційні значення; третій – особистісний сенс, система ставлень, інтересів та емоцій [3]. Актуальні суспільні уявлення змінюють поведінку. К. Г. Юнг зазначав з цього приводу, що: «Світ постійно змінюється, адже він пізнаний для нас лише у вигляді нашого внутрішнього психічного образу, і, коли образ змінюється, не завжди легко встановити, вирішити, що змінилось – тільки світ, чи тільки ми, або ж разом зі світом змінились і ми» [17, с. 222].

Образ пандемічного світу, як і образ чи уявлення про будь-що, не спільний для певної групи осіб у найменших деталях, а все більше стає індивідуалізованим. Невизначений і визначений стрес разом завдають удару по трьох базових характеристиках образу світу, які виділяють завжди, коли обговорюють проблеми посттравматичного стресу: світ доброзичливий, світ справедливий і передбачуваний, я хороший. Важливими для оцінки цих ситуацій є два дуже важливі різнополюсні елементи, один із яких – ворожість, а інший – життєстійкість [11]. У суспільному дискурсі витає думка про те, що світ після пандемії стане, уже стає або вже став зовсім іншим, ніж був раніше.

Цілком можливо, що масовий образ пандемічного світу може розділитися на передкарантинний, карантинний і посткарантинний світ. Згідно з результатами одного з досліджень [7], у населення зменшуються показники життєстійкості як здатності справлятися з життєвими труднощами, зменшується показник екзистенційної сповненості як реалізованості у світі. Водночас зростає залежність від спілкування як прагнення до пошуку опори. Знижуються самооцінки здатності втілювати своє бажане, можливе «Я». Водночас зростає імовірність реалізації негативного «Я», зменшується показник здатності протистояти втіленню цих негативних, небажаних «Я». Отже, упевненість людини в позитивному розвитку сценарію власного життя слабшає і навпаки збільшується імовірність несприятливого розвитку особистого життєвого сценарію [7]. Ці дані дають змогу зробити висновок про те, що криза, яку сьогодні переживаємо, насамперед екзистенційна.

Усвідомлена тривога щодо найближчого майбутнього – відмітна ознака сучасного образу світу. Опитування контингенту з осередку інфекції засвідчило, що багато хто говорить про опосередкований зв'язок із COVID-19, тобто, як і завжди, домінує тривога не тільки за власне життя, а й за близьких: («якщо я помру, хто дбатиме про моїх дітей?», «якщо помруть родичі?»), а також про економічний стан по завершенню пандемії [16].

Важливим складником масової буденної свідомості також є стереотипи. Британський психолог Г. Тедшфел зазначає, що соціальні стереотипи стають більш виразними і ворожими в періоди соціальної напруги, в умовах конфлікту, і саме тоді ними стає важко управляти [20]. В Україні в період пандемії коронавірусу, проведення ООС на Донбасі, напередодні президентських і парламентських виборів спостерігаємо доволі активні процеси стереотипізації масової свідомості. Свого часу Г. Олпорт запропонував такий механізм формування стереотипів, упереджень і настанов: об'єкт (наприклад, завдяки пропаганді) сприймається у своєрідний спосіб, що впливає на формування у суб'єкта уявлень, думок і оцінок, які, своєю чергою, спираються на узагальнення одиничних випадків і віднесення їх до рангу загального з подальшим закріпленням на рівні свідомості [14]. В умовах пандемії саме використання стереотипів спрощує реальність, позбавляє когнітивно простих суб'єктів потреби думати й аналізувати.

На перебіг і вектор розвитку уявлень значно впливає динаміка особистісних потреб, очікування, що інтегрує сам індивід. Отже, одним із головних шляхів корегування гострих станів пандемічної свідомості є зміна уявлень про світ. Головні ресурси, які дуже сильно впливають на емоційні оцінки і орієнтування, як зазначає Д. О. Леонтьєв, – це свідомість, життєстійкість, толерантність до невизначеності і життєва позиція. Вони передбачають багато в чому динаміку емоцій. Людина, яка має ці особистісні ресурси, набагато менше буде відчувати негативні емоції та дезорієнтацію в нинішній ситуації невизначеності, ніж людина, у якої слабкі ресурси [13].

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що масова пандемічна свідомість – це динамічне та багатоаспектне поняття. Це стан масової буденної свідомості, який виявляється в

опосередкованому відображенні повсякденного життя, суттю і змістом якого є задоволення інтересів та потреб соціуму, пов'язаних із фізичним та економічним виживанням. У результаті теоретичного аналізу феномену пандемічної свідомості виявлено, що базовими проявами масової пандемічної свідомості у когнітивній площині є явище інфодемії, конспірологічні теорії, магічне мислення, відродження архетипів ворога та змови, пошук нових сенсів, утеча від несприятливої реальності, породження нових симулякрів і посилення алармізму, усвідомлена тривога щодо найближчого майбутнього. В емоційній площині масової пандемічної свідомості виявлено такі негативні психологічні реакції на пандемію, як сенсорна й емоційна депривація, зростання почуття небезпеки й безпорадності, тривога, роздратованість, емоційна виснаженість.

Перспективи дослідження. У подальших дослідженнях варто розглянути динаміку змістових реалій масової пандемічної свідомості в контексті розвитку суспільних груп, урахувавши зміни в поширених теоріях розуміння світу кожної з цих груп. Адже різні соціальні групи мають неоднаковий ступінь готовності до невизначеності, різну міру оптимізму й надії, нормативного спротиву. Тому найближчу перспективу досліджень масової пандемічної свідомості вбачаємо у вивченні системи пандемічних уявлень і переконань окремих соціальних груп населення, тобто в галузі психології різних суспільних ментальностей.

Література:

1. Агафонов А. Ю. *Основы смысловой теории сознания*. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 296 с.
2. Антонова З. О. Особливості прояву паніки в умовах карантинної самоізоляції та розповсюдження COVID-19. *Психологічний часопис : науковий журнал*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020. № 6. Вип. 6. С. 29–40.
3. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. Изд. 2. Москва : URSS, 2007. 136 с.
4. Артюхова В. В. Особливості психологічного здоров'я курсантів в період пандемії COVID-19. *Психологічний часопис : науковий журнал*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020. № 6. Вип. 6. С. 19–29.
5. Асмолов А. Г. Чем опасен вирус паники? *Археология. Радио «Свобода»*. URL : www.svoboda.org.
6. Головатий М. Ф. Політичний менеджмент : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Персонал, 2010. 296 с.
7. Гришина Н. В. Экзистенциальный оптимизм и экзистенциальный пессимизм. Выбор за нами. *Страхи и Надежды Человечества. Психология спасет мир? Санкт-Петербургский саммит психологов*. 09.07.2020. URL : <https://psy.su/feed/8315/>.
8. Дробот О. В. Семантика феномену «Соціальне дистанціювання» в умовах пандемії. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць*. Київ : НАУ, 2020. Вип. 17 (2). С. 116–124.
9. Дробот О. В. Мотивація студентів до дистанційного навчання в умовах пандемії. *Психологія та соціальна робота*. Одеса : Астропринт, 2020. Вип. 1 (51). С. 67–84.
10. Ениколопов С. Н. Агрессия в мире агрессии. *Страхи и Надежды Человечества. Психология спасет мир? Санкт-Петербургский саммит психологов*. 09.07.2020. URL : <https://psy.su/feed/8316/>.
11. Леонтьев А. Н. Образ мира. *Избранные психологические произведения*. Москва : Педагогика, 1983. С. 251–261.
12. Леонтьев Д. А. *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности*. Москва : Смысл, 2007. 511 с.
13. Леонтьев Д. А. Выражи и миражи пандемического сознания. *Страхи и Надежды Человечества. Психология спасет мир? Санкт-Петербургский саммит психологов*. 09.07.2020. URL : <https://psy.su/feed/8337/>.
14. Олпорт Г. Становление личности : избранные труды. Москва : Смысл, 2002. С. 166–216.
15. Петренко В. Ф. Многомерное сознание: психосемантическая парадигма. Москва : Эксмо, 2013. 444 с.
16. Сінайко В. М., Коровіна Л. Д., Радченко Т. М. Тривога у іноземних студентів-медиків в умовах пандемії COVID-19. *Психологічний часопис : науковий журнал*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020. № 6. Вип. 6. С. 49–57.
17. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. Москва : Прогресс, 2006. 331 с.
18. Lalot F., Abramsa D., Ahvenharjub S., Minkinen M. Being future-conscious during a global crisis: The protective effect of heightened Futures Consciousness in the COVID-19 pandemic. *Personality and Individual Differences*. August 2021. Volume 178. URL : <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110862>.
19. Osini Marco, Reis Carlos Henrique Melo, Azizi Marco Antônio Alves, Nascimento Jacqueline Fernandes do, Nunes Nicolle dos Santos Moraes & Nascimento Janie Kelly Fernandes do. Science of consciousness: reflections on the Pandemic by COVID-19. *Revista da Associação Médica Brasileira*. September 21, 2020. № 66 (Suppl. 2). P. 38–40. URL : <http://dx.doi.org/10.1590/1806-9282.66.s2.38>.
20. Tajfel H. Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*. 1974. № 13. P. 65–93.